

“UYGUR” SÖZCÜĞÜNÜN KÖKENİ VE ANLAMI ÜZERİNE YENİ BİR YAKLAŞIM

Prof. Dr. Alimcan İneyet

“Uygur” sözcüğünün etimolojisi ve anlamlarıyla ilgili çalışmalar 19. yüzyılın sonlarından itibaren başlamış ve üzerinde büyük çabalar sarf edilmiş olmasına rağmen, bilim dünyasında kabul gören ortak bir fikir henüz oluşmuş değildir. Son dönemlerde, Çin’de Türkoloji sahasında konuyla ilgili tartışmalar yeniden gündeme gelmiş, bir çok dilbilimci, tarihçi ve halkbilimci konuya değişik açılardan bakarak açıklık getirmeye çalışmış, bundan sonraki çalışmalar için ufuk açıcı görüşler ortaya koymuşlardır. Ortaya konulan bu görüşleri maddeler hâlinde şöyle özetlemek mümkündür:

A. “Uygur” Sözcüğünün Çince Tarih Kaynaklarda Bulunan Biçimleriyle İlgili Görüşler

1. Shang Hanedanlığı (M.Ö. 16 – M.Ö. 11.yüzyıl) tarihine ait belgelerde geçen Çince *Gui-fang* adındaki “gui” karakteri *Oguz* sözcüğünün en eski Çince transkripsiyonudur. *Gui* karakteri o dönemde “gür”, “ügü”, “wuku” şeklinde telaffuz edilmiş olup, aslında *Ogur* sözcüğünün Çincedeki transkripsiyonudur. *Oguz*, *Ogur* sözcükleri ise *Uygur* sözcüğünün mukabilidir.¹

2. Zhou Hanedanlığı’nın ortalarına gelindiğinde, *Gui-fang* ()lara *Yi-qu* denmiştir. *Yi-qu* aslında *Ogur* diye telaffuz edilirdi. *Gui* , *Wei* , *Hu* “çevik” anlamındaki *gur*, *gur* kelimesinin Çincedeki ilk ahenk tercümesidir.²

3. Çince tarih kaynaklarında, M.Ö. 2. yüzyılda kaydedilen *Wu-jie* ya da *Hu-jie* adı *Oguz* ya da *Uygur* kelimesinin Çince transkripsiyonudur.³

4. Han döneminde Kumul bölgesi *Yi-wu-lu* diye adlandırılmıştır. Buradaki *Yi-wu-lu* “Uygur” sözcüğünün bir başka transkripsiyonudur.⁴

5. M.S. 2. yüzyılda yaşayan Yunanlı coğrafyacı Claudus Ptolemy’nin “Coğrafya” (Geographice Hyhegesis) adlı eserinde bahsedilen *Oechurdas* – *Oikhardai* kelimesi *Uygur* sözcüğünün karşılığıdır. Ptolemy Tarım nehrine *Oechurdas* demiştir.⁵

¹ Abdurehim Hebibulla, Uygur Etnografisi, Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi, 1993, s. 49; Gayretcan Osman, Uygurlar Şerkte ve Gerbte, Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi, 2002, s. 32

² Abdurehim Hebibulla, age., s.51

³ Turgun Almas, Uygurlar, Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1989, s. 15

⁴ Abdurehim Hebibulla, age., s. 50; Sang Rong, “Uygur Tarihi ve Kültürüne Dair Araştırmaların Genel Durumu”, Çinde Uygur Tarihi ve Kültürü Araştırmaları (Toplam), 1, Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s.39; Enver Baytur, Heyrinsa Sıdık, Şincangdiki Milletlerin Tarihi, Milletler Neşriyatı, Pekin, 1999, s. 456

6. Çince tarih kaynaklarında M. S. 4-5. yüzyıllarda görülen *Wu-hu* , *Wei-he* , *Hui-he* adları *Oğuz* veya *Uygur* adının Çince transkripsiyonudur⁶.
7. Çince tarih kaynaklarında geçen *Yuan-he* “On Uygur” adının Çince transkripsiyonudur⁷.
8. Çince tarih kaynaklarında M.S. 6. yüzyılın sonlarından itibaren görülen *Wei-he* , *Hui-he* , *Hui-hu/Hui-gu* “Uygur” sözcüğünün Çince transkripsiyonudur⁸.
9. M.S. 8. yüzyıla ait Orkun Yazıtlarında “Uygur” sözcüğü bir kavim adı olarak yer almaktadır.
10. Song Hanedanlığı döneminde *Uygur* adı Çince’ye *Hui-hui* olarak transkripsiyon edilmiştir⁹.
11. 13. yüzyılın ikinci yarısından 17. Yüzyılın ortalarına kadar *Uygur* adı Çince’ye *Wei-wu-er* şeklinde transkripsiyon edilmiş; 17. yüzyılın ortalarından 20.yüzyılın başlarına kadar *Hui-bu* ya da *Hui-min* şeklinde ifade edilmiştir¹⁰.

“Uygur” sözcüğünün Çince tarih kaynaklarında bulunan biçimlerini bir araya getirip kategorize edecek olursak şöyle bir tabloyla karşılaşırız:

Gui (fang)	Yuan-he	Wei-he	Hu-jie
Gui-gu	Yi-qu	Wu-he	Hu-gu
	Yi-wu-lu	Wu-jie	Hui-he
		Wu-hu	Hui-hu/Hui-gu
		Wei-wu	Hui-hui
		Wu-ge	Hui-he-er
		Wei-wu	Hui-he
		Wei-wu-er	
		Wei-gu-er	

⁵ Abdurehim Hebibulla, age., s. 47; Ehmed Sulayman Kutluk, Orhun Uygur Hanlığının Kıskıç Tarihi, Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi, 2006, s. 44

⁶ Enver Baytur, Heyrinsa Sıdk, age., s. 457

⁷ Ehmed Sulayman Kutluk, age., s. 40

⁸ Sang Rong, age., s. 38

⁹ Zhang Zhong-fu, Qing Hanedanlığı Döneminde Kuzeybatı Bölgesindeki Müslüman Ayaklanması, Lian-jing Yayıncılık Şirketi, Taipei, ISBN 957-08-1937-5, 2001, s. 11. Araştırmacı “Hui-hui” kelimesinin ilk olarak Song Hanedanlığı döneminde yaşayan Chen Kuo’nun “Meng-Zi-Bi-Tan” adlı kitabın beşinci bölümü olan “Müzik Kanunu”ndaki “Sırtında kese taşıyıp Uygur’a vurmak” sözünde rastladığını, buradaki “hui-hui”ün, Tang Hanedanlığı dönemindeki Hui-he (Hui-gu)lerin soyundan olup, “Hui-hui” Hui-he (gu) kelimesinin transkripsiyonu olduğunu ifade etmektedir.”

¹⁰ Sang Rong, age., s. 39

		Wei-wu-er	
--	--	-----------	--

Tablodaki görüldüğü gibi, “Uygur” sözcüğü Çince farklı biçimler arz etmektedir. Ancak bunlar Çincenin değişik tarihi dönemlerde kazanmış olduğu farklı telaffuz özelliklerinden ileri gelmiştir. Tabloda yer alan biçimlerin tümünün “Uygur” ya da “Oğuz” sözcüğünün Çince transkripsiyonu olduğunda birleşen bilim adamları, “Uygur” ile “Oğuz”un aynı sözcüğün farklı telaffuzu ve yazılışı olduğunu da kabul etmektedirler. Öyleyse bu iki sözcüğün kökenini aynı kelimedenden aramak gerekmektedir.

B. “Uygur” Sözcüğünün Kökeniyle İlgili Görüşler

1. *Uygur* ile *Oğuz* aynı kelimenin değişik biçimleridir. Uygurların Tanrı Dağları civarına yerleşenleri *wu-hu* , Altay dağları civarına yerleşenleri *Wu-he* , yani *Oğuz*; Selenga nehri vadilerine yerleşenleri *Wei-he* , sonra *Hui-he* , yani *Uygur* diye adlandırılmıştır. *Hui-he* ()ler Oğuzlardır. Türk yazılı belgelerde “*Dokuz Oğuz*”lar “*Dokuz Uygur*”lar diye de adlandırılmıştır¹¹.

2. *Uygur* ya da *Oğuz* kelimesinin ilk şekli “çevik” anlamındaki *gur*, *gur* dur. Çincedeki *Gui* , *Wei* , *Hu* karakterleri “çevik” anlamındaki “*gur*, *gur*” kelimesinin transkripsiyonudur. Bugünkü “Uygur” sözcüğü eski *Gur*, *Ogur* adı temelinde *gur* – *ogur* – *ongur* – *oygur* – *uiğur* şeklinde oluşmuştur¹².

3. *Uygur* sözcüğü Orta Dönem Türkçesindeki *Udgur* kelimesinden gelmiştir. Bu kelime aslında *Hudgur* olabilir. Bu ad eskiden *Hudgur* – *Udgur* – *Uygur* şeklinde fonetik değiş

5. “Uygur” sözcüğünün eski şekli *Ogur – Ugur (oghur)* ya da *gur(ghur)*dur. Çince kaynaklardaki “Gu-shi”, “Che-shi” *guz – kus (guz – ghuz)* adının Çince’deki transkripsiyonudur¹⁵.

6. “Uygur” sözcüğü Uygurların yaşadıkları yer olan *Ughei Nor* adından gelmiştir. *Ughei Nor* Karakorum şehrinin kurulduğu yerin 30-40 km kuzeybatısında bulunan Orhun nehridir. *Ughei Nor* “Yüksekte oturan insanlar”, “asilzade” anlamına gelir¹⁶.

7. “Uygur” sözcüğündeki *gur* boğa ile alakalıdır. Nitekim *Ogur* boy adındaki *gur*, *Oğuz*’daki *guz*’la aynıdır. Mesela *Ogur*, *Ögür*, *Gur*. W. Radloff’a göre, Uygur adının ilk biçimi *Ut-gur*’dur. V. Thomsen’e göre de *Uygur* adının ilk şekli *ud* tur. *Ut/ud* eski Türkçede inek, boğa anlamlarına gelir. O halde *Uygur*, *Kutrigur*, *Utigur* adları boğa kabilesi anlamına gelmektedir¹⁷.

C. “Uygur” Sözcüğünün Anlamlarıyla İlgili Görüşler

“Uygur” sözcüğünün anlamlarıyla ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşleri şöyle özetlemek mümkündür:

1. “Uygur” sözcüğü “kendi azığını kendileri bulup yiyenler” anlamındadır. Bu görüş Kaşgarlı mahmud’un “Divanü Lügati’t-Türk” adlı eserinde Uygur maddesini açıklarken verdiği bilgilere dayanmaktadır¹⁸.

2. “Uygur” sözcüğü “katlaşmak, uyuşmak” anlamına gelir. Bu görüş Reşidüddin Fazlullah’ın “Cami’üt-tevarih” adlı eserine dayandırılmıştır¹⁹.

3. “Uygur” sözcüğü “tabi olmak”, “yapışmak” ya da “birleşmek” anlamındadır. Bu görüş Ebulgazi Bahadırhan’ın “Şecere-i Türk” adlı eserindeki Oğuz Kağan Destanı’nın İslami rivayetine dayanır²⁰.

4. “Uygur” sözcüğü “yükseklik adamı”, “asilzade” anlamına gelir. Bu görüş Japon bilim adamlarının ortaya attıkları yer adı “Ughei nor”’a dayandırılmıştır.²¹

5. “Uygur” sözcüğü “şahin gibi uçan”, “şahin gibi çevik, batır” anlamındadır. Çince tarih kaynaklarına göre, M. S. 788 yılının Ekim ayında Uygur Kağanı Çin sarayında

¹⁵ Geyretcan Osman, Uygurlarning Tarih Medeniyetige Dair Mulahize (Uygurların Tarih Kültürüne Dair Yorumlar), s. 59

¹⁶ Ehmed Sulayman Kutluk, age., s. 44

¹⁷ Fuzuli Bayat, Türk Mitolojik Sistemi, 1, Ötüken, İstanbul -2007, s. 185-186.

¹⁸ Ehmed Sulayman Kutluk, age., s. 41

¹⁹ Ehmed Sulayman Kutluk, age., s. 42

²⁰ Ehmed Sulayman Kutluk, age., s. 42

²¹ Japon bilim adamlarına göre, Ughei Nor Karakorum şehrinin kurulduğu yerin 30-40 km kuzeybatısında bulunan Orhun nehridir. Ughei Nor “Yükseklik adamı”, “asilzade” anlamına gelir. Bkz. Ehmed Sulayman Kutluk, age., s. 45

binden fazla kiiden oluan heyeti göndermi ve Hui-he adšnšr Hui-gu diye
de i tirilmesini istemi tir ki, Hui-gu nun anlamš ahin gibi çevik, batšrŽ demektir

6. •UygurŽ sözcü

“düşünmek” anlamına gelen *o-* fiil köküne ve “akıl, tefekkür” anlamına gelen *ög* kelimesine bağlamaktadır²⁷. Bize göre, bu kelime eski Türkçe’deki “nehir” anlamına gelen *ögüz/ügüz* kelimesinden başka bir şey değildir²⁸. Bu kelimenin *ögüz – oguz; ögür -ogur* şeklinde bir değişim gösterdiği anlaşılıyor. Tayvanlı Türkolog Liu Yi-tang’a göre, *UjGur, Uyghur* sözcüğü *UGur, Ughur, Uğur, ugur* şeklinde okunabilir ve bu *UGuz, Ughuz, Oghuz, Uğuz, Uguz* şeklinde değişebilir. *Ughur, Oghur* sözcüğüne *j = y* sesi ilave edilirse *UjGur, Uyghur* olur. Aynı şekilde, *Oghuz, Ogur, Uguz* sözcüğü de *Oghur, Ogur, Ugur* olur²⁹. Türkologların ortaya koyduğu bu görüşlere dayanarak *ögüz/ügüz* sözcüğünün *ögüz/ügüz – oguz/uguz; ögür/ügür – ogur/ugur - uygur* şeklinde bir değişiklik geçirdiğini rahatlıkla anlayabiliriz. Sonuç: Oğuz = Uygur <ögüz/ügüz “nehir”dir.

Bu görüşü destekleyen iki kanıt bulunmaktadır. Biri, İranlı tarihçi Reşideddin’in Camiü’t-tevarih adlı eserindeki bir rivayettir ki: “Söylendiğine göre, Uyguristan vilayetinde iki büyük dağ olup, biri Bokratu Tuzluk denirmiş, diğeri Uçkunluk Tanrım denirmiş. Karakurum o iki dağın ortasındaymış, Ugedeyhan’ın yaptırdığı şehir de o dağın adıyla anılmış, bu iki dağın yanında Kut Dağ denen diğeri bir dağ varmış, bu dağlı bölgenin bir yerinde on nehir, diğeri bir yerinde dokuz nehir varmış. On nehir vadisinde yaşayan Uygurlara “On Uygur”, dokuz nehir vadisinde yaşayan Uygurlara “Dokuz Uygur” denirmiş.”³⁰ Uygur Türeyiş mitinde anlatılan olaylar da bu rivayettekiyle örtüşmektedir. Buradaki “On Uygur”, “Dokuz Uygur” adlarının aslının *On Ögüz/Ügüz, Dokuz Ögüz/Ügüz* olması mümkündür.

arasında günümüzde, yani 332 (943/44) yılında, onlardan daha savaşçısı, daha kudretlisi ve daha iyi teşkilatçısı yoktur. Hükümdarlarının adı Uygur-han'dır"³¹ der. Buradaki "Uygur-han" unvanının "kudretli han, "büyük han", "yüce han" anlamında geldiği anlaşılıyor. Ayrıca, *Oğuz* sözcüğünün ikinci ögesi olan "ğuz" bağımsız kullanılabilir (Ğuz, Guz, Dokuz-Ğuz, Tokuz-Guz). Buradaki ğuz un kuz/küz; kur/kür; gur/gür; köl/kül gibi biçimleri de "kudretli", "büyük", "yüce", güçlü" anlamlarına gelir.³²

Sonuç itibarıyla, "Uygur" ve "Oğuz" sözcüğünün kökeni *Öğüz/Üğüz* olup ilk ve asıl anlamı "nehir"dir. Aynı adı taşıyan bu kavimler uzun tarihi süreçte farklı coğrafya ve kültürel çevrede yaşamalarından dolayı farklı istikamette gelişim göstermiş ve nihayet birbirlerinden farklı iki kavim olarak ortaya çıkmıştır. "Uygur" sözcüğü tarihin çeşitli dönemlerde farklı anlamlar kazanmıştır.

³¹ Mesudî, MURC EZ-ZEHEB (Altın Bozkırlar), Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 40

³² Gayretcan Osman, Uygurların Tarih Medeniyetige Dair Mülhize (Uygurların Tarih Kültürüne Dair Yorumlar), s. 195-196; V.V. Barthold , Orta Asya Türk Tarihi Dersleri, Çağlar Yayınları, Ankara, 2004, s. 82

